Bhishma School of Indian Knowledge System

MA Course

संस्कृतभाषा परिचय

Lecture 16 – 04.11.2023

- Harshada Sawarkar

sawarkar.harshada123@gmail.com

संस्कृतभाषा प्राचीनं भाषा अस्ति । अहं संस्कृतभाषां पठति । संस्कृतभाषायां पुष्कला: सुभाषितानि सन्ति । सुभाषितानि गेयानि मधुराणि च भवति । अधुना वयम् आन्तरजालमाध्यमेन संस्कृतभाषाया: पठन्ति । कालिदास: संस्कृतभाषाया: प्रसिद्ध: कवि: नाटककार: च भवामि । कालिदासस्य शाकुन्तलनाटकं प्रसिद्ध: । पुष्कला: महाकाव्यानि अपि संस्कृतभाषायां अस्ति । संस्कृति: भाषाम् अनुसरति इति वदन्ति विद्वज्जना:। संस्कृति: संस्कृताश्रिता इति उक्ति: प्रख्याता । संस्कृतभाषाया: पठनेन वयं भारतीय संस्कृतिं जानीम: । अत: गृहे गृहे एतस्या: भाषाया: अध्ययनं भवेत् एव । जयतु संस्कृतम्, जयतु संस्कृति: ।

संस्कृतभाषा प्राचीना भाषा अस्ति । अहं संस्कृतभाषां पठामि । संस्कृतभाषायां पुष्कलानि सुभाषितानि सन्ति । सुभाषितानि गेयानि मधुराणि च भवन्ति । अधुना वयम् आन्तरजालमाध्यमेन संस्कृतभाषां पठाम:। कालिदास: संस्कृतभाषाया: प्रसिद्ध: कवि: नाटककार: च भवति । कालिदासस्य शाकुन्तलनाटकं प्रसिद्धम्। पुष्कलानि महाकाव्यानि अपि संस्कृतभाषायां सन्ति । संस्कृति: भाषाम् अनुसरति इति वदन्ति विद्वज्जना:। संस्कृति: संस्कृताश्रिता इति उक्ति: प्रख्याता । संस्कृतभाषाया: पठनेन वयं भारतीयां संस्कृतिं जानीम: । अत: गृहे गृहे एतस्या: भाषाया: अध्ययनं भवेत् एव । जयतु संस्कृतम्, जयतु संस्कृति: ।

सन्धि

सम् + धा - एकत्र करना

दो स्वरों का / व्यंजनों का / विसर्ग + स्वर का / व्यंजन का एकत्र आना

पूर्वपद का (पहले शब्द का) अन्तिम वर्ण + उत्तरपद का (दूसरे शब्द का) पहला वर्ण

इनपर आधारित संधी के प्रकार -

१. स्वरसन्धि

२. व्यंजनसन्धि

३. विसर्गसन्धि

स्वरसन्धि

सवर्णदीर्घसन्धि

अ + अ = आ	अत्र + अपि = अत्रापि
अ + आ = आ	अद्य + आगच्छति = अद्यागच्छति
आ + अ = आ	विद्या + अतीव = विद्यातीव
आ + आ = आ	यदा + आधिक्यम् = यदाधिक्यम्

दैत्य + अरि:	अत्र + आसीत्	च + अस्ति	तत्र + अस्ति
रामस्य + आदेश:	अधुना + अस्ति	आत्मा + आसक्ति:	न + अन्य:
विहस्य + आह	तथा + अस्तु		

स्वरसन्धि

सवर्णदीर्घसन्धि

इ + इ = ई	इति + इदम् = इतीदम्
इ + ई = ई	अस्ति + ईश्वर: = अस्तीश्वर:
ई + इ = ई	भवती + इह = भवतीह
ई + ई = ई	नदी + ईश: = नदीश:

वदति + इति	अस्ति + इति	इति + इच्छा	अस्ति + ईदृशम्	सखी + इह
सरस्वती + इव	भवती + इच्छति	मति + ईश:	अतिथि + इन्द्र:	ऋषि + इच्छा

स्वरसन्धि

सवर्णदीर्घसन्धि

उ + उ = ऊ	इन्दु + उत्सव: = इन्दूत्सव:
उ + ऊ = ऊ	अणु + ऊर्जा = अणूर्जा
ऊ + उ = ऊ	भ्रू + उत्थान = भ्रूत्थान
ऊ + ऊ = ऊ	तनू + ऊर्मि: = तनूर्मि:

अस्तु + उपदेश:
मधु + ऊर्जा
लघु + उद्यानम्

भवतु + उत्सव:
लघु + उपनिषद्
चमू + उत्थानम्

भानु + उदय:
गुरु + ऊर्जस्वी

साधु + उक्त:
कृपालु + उमा

स्वरसन्धि

गुण-सन्धि

अ / आ + इ / ई = ए

अ + इ = ए	उद्यमेन + इच्छति = उद्यमेनेच्छति
अ + ई = ए	नयनेन + ईक्षते = नयनेनेक्षते
आ + इ = ए	तथा + इति = तथेति
आ + ई = ए	लता + ईक्षते = लतेक्षते

कान्ता + इव	माता + इव	राम + इति	रमा + ईश	राम + ईश्वर	उप + इन्द्र:
परम + ईश्वर:	रमा + इच्छा	यथा + ईप्सितम्	अथ + इति		

स्वरसन्धि

गुण-सन्धि

अ / आ + उ / ऊ = ओ

अ + उ = ओ	तव + उत्कर्षः = तवोत्कर्षः
अ + ऊ = ओ	सूर्यस्य + ऊर्जा = सूर्यस्योर्जा
आ + उ = ओ	रमा + उवाच = रमोवाच
आ + ऊ = ओ	दीर्घा + ऊर्मिः = दीर्घोर्मिः

कृष्ण + ऊरुः	महा + ऊरुः	गङ्गा + उदकम्	यथा + उपदेशः
हित + उपदेशः	बालक + उचितम्	अत्र + उपविशतु	माला + उवाच
जन + उन्नतिः	वृक्ष + उन्नतः		

स्वरसन्धि

गुण-सन्धि

अ / आ + ऋ / ॠ = अर्

अ + ऋ = अर्	कृष्ण + ऋद्धि: = कृष्णर्द्धि:
आ + ऋ = अर्	महा + ऋद्धि: = महर्द्धि:
अ + ॠ = अर्	तव + ॠकार: = तवर्कार:
आ + ॠ = अर्	महा + ॠवर्ण: = महर्वर्ण:

देव + ऋषि: महा + ऋषि: सप्त + ऋषि: महा + ऋषभ: तव + ऋण: एक + ऋतु:

एक + ऋत्विज्

स्वरसन्धि

वृद्धिसन्धि

अ + ए = ऐ	न + एव = नैव
अ + ऐ = ऐ	तस्य + ऐश्वर्यम् = तस्यैश्वर्यम्
आ + ए = ऐ	सदा + एव = सदैव
आ + ऐ = ऐ	तथा + ऐच्छत् = तथैच्छत्

च + एव	देव + ऐश्वर्यम्	कृष्ण + एकत्वम्	रमा + एका
माला + ऐन्द्री	नत्वा + एति	कृत्वा + एकत्रम्	दृष्ट्वा + ऐक्यम्
इन्द्रस्य + ऐरावत:	बाला + एषा		

स्वरसन्धि

वृद्धिसन्धि

अ + ओ = औ	तव + ओघः = तवौघः
अ + औ = औ	मम + औत्सुक्यम् = ममौत्सुक्यम्
आ + ओ = औ	विद्या + ओदनः = विद्यौदनः
आ + औ = औ	यथा + औषधम् = यथौषधम्

कर्णस्य + औदार्यम्	भीमस्य + ओजः	व्याधितस्य + औषधम्	लता + औदासीन्यम्
भिक्षा + ओदनः	नवीना + ओषधिः	कार्यस्य + औचित्यम्	तव + ओष्ठरागः
बाला + औपगवी	वन + ओषधिः		

स्वरसन्धि

यण्-सन्धि

इ / ई उ / ऊ ऋ / ॠ	विजातीय स्वर	य् व् र्	इति + अपि = इत्यपि भवतु + इह = भवत्विह पितृ + आज्ञा = पित्राज्ञा

एहि + एहि	सृजामि + अहम्	गच्छतु + अतिथि:	खलु + इदम्
इति + आह	भवति + उत्सव:	ननु + एतत्	मधु + अरि:
मातृ + आशीर्वाद:	भर्तृ + अधिकार:	वधू + अर्चना	

स्वरसन्धि

अयवायाव्-सन्धि

ए ऐ ओ औ	कोई भी स्वर	अय्	मन्यते + एक: = मन्यतयेक: / मन्यत एक:
		आय्	देव्यै + अत्र = देव्यायत्र / देव्या अत्र
		अव्	भानो + इह = भानविह / भान इह
		आव्	गुरौ + अस्ति = गुरावस्ति / गुरा अस्ति

रात्रौ + एव	मालायै + आदर्श:	हरे + एहि	विष्णो + इह
तरौ + उत्साह:	मत्यै + अवलेह:	भूमौ + इति	रमते + ईदृश:

स्वरसन्धि

ए / ओ + अ

↓

ऽ

वने + अत्र = वनेऽत्र

गुरो + अहम् = गुरोऽहम्

देवे + अतीव = देवेऽतीव

भानो + असि = भानोऽसि

सवर्णदीर्घसन्धि १ -

दैत्यारिः, अत्रासीत्, चास्ति, तत्रास्ति, रामस्यादेशः, अधुनास्ति, आत्मासक्तिः, नान्यः, विहस्याह, तथास्तु

सवर्णदीर्घसन्धि २ -

वदतीति, अस्तीति, इतीच्छा, अस्तीदृशम्, सखीह, सरस्वतीति, भवतीच्छति, मतीशः, अतिथीन्द्रः, ऋषीच्छा

सवर्णदीर्घसन्धि ३ -

अस्तूपदेशः, भवतूत्सवः, भानूदयः, साधूक्तः, मधूर्जा, लघूपनिषद्, गुरूर्जस्वी, कृपालूमा, लघूद्यानम्, चमूत्थानम्

गुणसन्धि १ -

कान्तेव, मातेव, रामेति, रमेश, रामेश्वर, उपेन्द्रः, परमेश्वरः, रमेच्छा, यथेप्सितम्, अथेति

गुणसन्धि २ -

कृष्णोरुः, महोरुः, गङ्गोदकम्, यथोपदेशः, हितोपदेशः, बालकोचितम्, अत्रोपविशतु, मालोवाच, जनोन्नतिः, वृक्षोन्नतः

गुणसन्धि ३ -

देवर्षि:, महर्षि:, सप्तर्षि:, महर्षभ:, तवर्ण:, एकर्तु:, एकर्त्विज:

वृद्धिसन्धि १ -

चैव, देवैश्वर्यम्, कृष्णैकत्वम्, रमैका, मालैन्द्री, नत्वैति, कृत्वैकत्रम्, दृष्ट्वैक्यम्, इन्द्रस्यैरावत:, बालैषा

वृद्धिसन्धि २ -

कर्णस्यौदार्यम्, भीमस्यौज:, व्याधितस्यौषधम्, लतौदासीन्यम्, भिक्षौदन:, नवीनौषधि:, कार्यस्यौचित्यम्, तवौष्ठराग:, बालौपगवी, वनौषधि:

यण्-सन्धि

एह्येहि, सृजाम्यहम्, गच्छत्वतिथि:, खल्विदम्, इत्याह, भवत्युत्सव:, नन्वेतत्, मध्वरि:, मात्राशीर्वाद:, भर्त्रधिकार:, वध्वर्चना

अयवायाव् सन्धि-

रात्रावेव / रात्रा एव, मालायायादर्श: / मालाया आदर्श:, हरयेहि / हर एहि, विष्णविह / विष्ण इह, तरावुत्साह: / तरा उत्साह:, मत्यायवलेह: / मत्या अवलेह:, भूमाविति / भूमा इति, रमतयीदृश: / रमत ईदृश:

For Homework -

तथापि, नरेश, हिमालय, परमार्थ, हितोपदेश, यद्यपि, इत्यपि, मानवेन्द्र, तथेदम्,

प्रत्युपकार, रामेति, यथेच्छसि

खलु + इदम्, सृजामि + अहम्, भवति + उत्सव:, कान्ता + इव, रमा + उवाच,

तथा + एव, चारुदत्तस्य + औदार्यम्, प्रति + एकम्, आत्मा + असि, च + एव,

नयनेन + ईक्षते, सदा + एव

१. बालक: पुस्तकम् अपठत्। (पठ्)

२. बालिका आम्रफलम् अखादत्। (खाद्)

३. नर्तिका मन्दिरे अनृत्यत्। (नृत्)

४. छात्र: शिक्षकम् अवदत्। (वद्)

५. अहं क्रीडाङ्गणे अधावम्। (धाव्)

६. बालकौ अहसताम्। (हस्)

७. ललना: शाटिकाम् अपश्यन्। (पश्य्)

८. वयं जलम् अपिबाम। (पिब्)

९. सैनिका: मार्गे अचलन्। (चल्)

१०. त्वं पत्रम् अलिख:। (लिख्)

११. भक्तौ देवं अभजताम्। (भज्)

१२. रक्षका: कार्यालयम् अरक्षन्। (रक्ष्)

१३. कृषीवला: क्षेत्रेषु बीजानि अवपन्। (वप्)

१४. अध्यापक: प्रश्नान् अपृच्छत्। (पृच्छ्)

१५. युवां बसयानेन अगच्छतम्। (गच्छ्)

१६. आवां सूर्यम् अनमाव। (नम्)

१७. यूयं कथाम् अलिखत। (लिख्)

१८. तापस: भूपं अशपत्। (शप्)

१९. त्व अक्रुध्य:। (क्रुध्)

२०. गायकौ गीतानि अगायताम्। (गाय्)

१. छात्रा: गुणपत्रिकाम् अलभन्त। (लभ्)

२. व्याघ्रं दृष्ट्वा बालिके अकम्पेताम्। (कम्प्)

३. सर्वदमन: क्रीडायाम् अरमत। (रम्)

४. जनक: कार्यालयगमनार्थम् अत्वरत। (त्वर्)

५. वामन: भिक्षाम् अयाचत। (याच्)

६. वसन्तदेशपाण्डेमहोदयस्य गायनं मधुरम् अवर्तत। (वर्त्)

७. ताजमहालप्रासाद: आग्रानगरे अविद्यत। (विद्)

८. गणेश: कार्तिकेयस्य मुखान् अगणयत। (गण्)

९. मालाकार: वृक्षान् असिञ्चत। (सिञ्च्)

१०. सेनापति: चोरान् अदण्डयत। (दण्ड्)

११. चाणक्य: अमात्यराक्षसम् अक्षमत। (क्षम्)

१२. दानवा: देवै: सह नैकवारम् अयुध्यन्त। (युध्)

१३. ते महाविद्यालयस्य छात्रा: अविद्यन्त। (विद्)

१४. शकुन्तला सर्वदा दुष्यन्तम् अचिन्तयत। (चिन्त्)

१५. ह्य: चण्डवात: मुम्बईनगरम् अबाधत। (बाध्)

१६. सर्वदमन: मरीचिऋषे: आश्रमे अवर्धत। (वृध् - वर्ध्)

१७. भारतदेश: सप्तचतुर्नवैकतमे ख्रिस्ताब्दे स्वातन्त्र्यम् अलभत। (लभ्)

१८. बहव: क्रान्तिकारका स्वातन्त्र्यप्राप्त्यर्थम् अयतन्त। (यत्)

१९. सिंह: शशकम् अभक्षयत। (भक्ष्)

२०. यूयं चित्रपटं ऐक्षध्वम्। (ईक्ष्)